

Біографія

Ярослав Пастернак

МОЇ ЗУСТРІЧІ ЗІ СТАРОВИНОЮ*

I.

Коли з перспективи півсторіччя гляну на пройдений життєвий шлях, зупиняючись об'єктивно-критичною думкою на своїй науковій праці, спогад мимохіть сягає у дитячий та юнацький мій вік. Бо ж в тому вже періоді підсвідомо народжувались нахили й уподобання до деяких мистецьких чи наукових діянок. Ведучи отже інтерв'ю із самим собою, необхідно відповісти на звичайне у такому «діялогу» питання: чому саме я вибрав археологію як свою професію? У відповіді на це питання слід заторкнути деякі біографічні дані.

Мої зацікавлення старовиною з'явилися дуже рано. Хоч я народився (1892) в містечку Хирові (Західна Україна), то більшу частину свого дитинства я провів на старому приходстві свого діда, священника в с. Тростянці на Яворівщині. І тут саме, на рідко заліснених піскових дюнах, що залишилися по розвіяних вітрами льодовикових моренах, мій колекторський інстинкт находив радість у збиранні і сегрегуванні безчисленного крем'яного знаряддя, яке вказувало на сліди замешкання цих теренів у прадавні часи. Це й була моя перша збірка археологічних матеріалів з мезолітичної доби, як потім показалося.¹

У дощеву пору я залюбки заходив до канцелярії мого діда, в якій він цілі дні, а то й ночі проводив при читанні старих книг з поживклими вже листками. Мене малою страшенно цікавило, що в тих книгах написано і я, сидючи бувало тихенько у куточку кімнати, сам переглядав їх та, звичайно, нічого з тих богословських книг не розумів. Вже більш зрозумілою мовою промовляли до мене старі ікони, що їх як старизну складено в скриню, і щоб не образити святощі, поставлено в церкві на хорах. І тут в атмосфері, насиченій туманними візіями давно минулого, мала свій початок моя мандрівка у глибину віків, тут народилась думка розкрити тайни підземного архіву.

* Від Редакції: Працю проф. Я. Пастернака «Мої зустрічі зі старовиною» передав до друку в нашому журналі проф. О. Прицак на бажання дружини Покійного. Її виготовив автор за спонукою О. Прицака до збірки його вибраних праць для публікації у серії Гарвардського Українського Наукового Інституту. Дане видання мало появиться в академічному 1973/74 році.

¹ Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 97 (карта).

І в домі мого батька, теж греко-католицького священика, з особливою увагою ставились до релігійних і національних традицій і в душі пошани до них проходило моє дитинство. Крім церковної старовини мене тоді захоплювали вже старовинні звичаї і вірування, народні пісні і легенди нав'язані містичним духом сивих сторіч. От і підложжя, з якого виникли мої найраніші зацікавлення археологією, унапрямили мій дальший шлях і повели у серйозні студії праісторії людства, зокрема України і її населення, які я розпочав після закінчення гімназійної науки в Перемишлі.

У рр. 1910—1914 в університеті у Львові (Західна Україна) я студіював археологію у К. Гадачка, клясичну філологію у С. Вітковського й Б. Кручковича, історію України у М. Грушевського та антропологію у Я. Чекановського. В тому часі (1914) відбув я, як студент, мою теренову практику по антропології, переводячи антропометричні дослідження над українським населенням Жовківщини,² та по археології як учасник університетської археологічно-антропологічної експедиції (1913) для дослідження «Вертеби», величезної підземної печери красового типу в с. Більчу Золотому (пов. Борців) над Дністром, якої круті коридори творять лябіринт, разом 8 км. довжиною. Її відкрив краківський археолог А. Кіркор ще у 1876 році.³ Наша експедиція виявила тепер досить густе її свого часу заселення людьми з трипільською культурою неолітичної доби, які залишили по собі в багатьох місцях печери сліди поселення та багато кістякових поховань з прикметною мальованою керамікою. Цю печеру досліджував пізніше ще О. Кандиба в рр. 1928, 1929, 1934.⁴

Під час студій у львівському університеті я з великим вдовolenням прийняв був в рр. 1913—1914 працю асистента-волонтера в Українськiм Національнiм Музею у Львові. Там я завідував археологічною збіркою, а в пребагатому відділі церковної старовини я вивчав водночас, під проводом директора І. Свенціцького, старі церковні ікони 15-18 вв., з якими я мав раніш тільки платонічну, поверховну знайомість. Тепер робив я це по їх стилістичним прикметам, прим. від канонічної строгості та статичної поваги 15—16 вв. до більш реалістичного трактування в 17 в. і переді мною розкривалась поступово величезна сторінка мистецької культури українського народу. Таким чином теоретично підготований, мандруючи під час літніх ферій від села до села, та задержуючись на приходстві або в учителя, відбув я п'ять екскурсій в терен з метою збирати для музею церковні ікони, дерев'яні фігуральні різьби, стародруки й рукописи — все те вкрите патиною дав-

² Я. Пастернак, «Антропометричні досліді над українським населенням південної Жовківщини» (НТШ, *Матеріали до української етнології*, XIX—XX, Львів 1919, 231—247).

³ В. Janusz, *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*, Lwów 1918, 49—57.

⁴ О. Кандиба, «Досліді на галицькому Поділлі в рр. 1928—1929» (*Зап. НТШ*, 154, Львів 1937, 1—14).

номинулих віків. Фотографував я при цьому старі дерев'яні церкви 16—18 вв. і альбом таких фотознімків передав особисто Митрополитові А. Шептицькому. В одному селі біля Львова надібав я у місцевого пароха інтенсивну археологічну збірку з тамошнього городища княжої доби, яку він передав Національному Музеєві.⁵

Мої студії на львівському університеті закінчив я в 1914 р., після чого прийшла перша світова війна. Відбувши військову службу в австрійській та українській арміях, я виїхав після її закінчення на дальшу спеціалізацію до Праги в рр. 1922—1925, яку закінчив докторатом з археології в Карловому університеті у проф. Любора Нідерле. Темою моєї докторської праці була роль карпатських перевалів у археології.⁶ Йшлося там про:

а виявлення стану заселення Галичини, Карпатської України та Східної Словаччини (Пряшівщини) в окремих праісторичних та ранньо-історичних часах.

б зазначення місць знахідок по окремим добам на окремих картах, і (на підставі розміщення їх в терені, головню поблизу гірського хребта Карпат та узгляднення природних географічних умов — долини рік) виявити ті транскарпатські комунікаційно-торговельні шляхи, якими ширилися взаємні культурно-цивілізаційні впливи Галичини, Закарпаття й римських провінцій в Карпатській кітловині та на нижньому Дунаї.

Таких шляхів я міг виявити сім, три головні й чотири допоміжні, що йшли впоперек Карпат. Звичайно сьогодні по 43 роках від часу написання праці (1925) ситуація сильно змінилася. Безліч нових археологічних розкопів і принагідних знахідок напевно значно змінили роль допоміжних шляхів, проте детальна перевірка цього вимагати-ме окремої картографічної праці.

Мій великий вчитель проф. Любор Нідерле, європейської слави дослідник слов'янської старовини, автор монументальних праць *Slovanské Starožitnosti* та *Život starých slovanů* унапрявив мої дальші зацікавлення в сторону ранніх слов'ян і пам'яток княжої доби. Він клав особливу увагу на лабораторійну практику студентів у музею, де вони, як майбутні практичні археологи мусіли вишколюватись у консервуванні й реконструкції добутих із землі тисячолітніх пам'яток, яким загрожувало знищення просто неба. Мене зразу прийняли волюнтарем до археологічного відділу Народного Музею, а згодом асистентом до Державного Археологічного Інституту в Празі.

На зголошення з терену та в рамках університетських експедицій перевів я тоді розкопи в кількох місцях Праги та в кільканадцяти місцевостях Чехії. Ці розкопи дали нові дані про характер поселень, похоронний обряд, пов'язані з ним культові іонування та матеріальну культуру населення Чехії в праісторичних та ранньо-історичних періо-

⁵ Я. Пастернак, *Моя праця в Національному Музею в 1913—1914 рр.* (Збірник «25-ліття Національного Музею у Львові», 1930, 29—32).

⁶ J. Pasternak, *Ruské Karpaty v archeologii*, Praha 1928, 212 str., VIII. kart.

дах, як теж нові матеріяли до археологічної карти Чехії. Зокрема вони виявили, що терен міста Праги — дуже рідкісне місце в краю, де на відносно малому просторі існує таке велике скупчення пам'яток старовини з усіх праісторичних часів, тобто, що це було вже в тих давніх часах місце предестиноване на столицю краю. До того причинилося у великій мірі її географічне положення над Влтавою, головною рікою Чехії. Висліди цих розкопів були публіковані в чеськім фаховім журналі «*Památky Archeologické.*»

Важливими для уточнення хронології та наступності культур неолітичної доби в Чехії були мої розкопи в дільниці Праги «Стржешовіце». Там я продовж трьох років, з деякими перервами, мав змогу досліджувати принагідно виявлювані кістякові поховання й залишки поселень праісторичного населення тої частини сьогоднішньої Праги з культурами йордансмільською, нордійською, шнурової кераміки дзвонуватих пугарів та передунетицькою.⁷ Мабуть єдиним того роду було ще печерне, нагадуючи палеолітичну добу поселення неолітичних носіїв культури *лінійно-стрічкової кераміки*, яке я досліджував коло м. Тетіна. Та найбільш інтересним та унікальним було виявлене мною на терені тих-же Стржешовіц поховання кельтського бойовика з довгим залізним мечем у дерев'яній піхві, парох залізних острог та кільканадцяти глиняними посудинами, що привело навіть проф. Нідерле та його найближчих співробітників на місце розкопів, щоби побачити цю рідкісну знахідку *in situ*.⁸

У зв'язку з розбудовою Великої Праги в перших роках державності після 1918 р. велось багато будівельних праць. З терену міста приходили часті зголошення нових випадкових відкриттів і тоді треба було негайно переводити рятувальні розкопи. Так мав я змогу досліджувати середньовічні, в романському стилі закладені фундаменти монастиря на Страгові, костела на Здеразе та трьох світських будівель того ж часу на Старому Ринку (*Staroměstské náměstí*). Звідомлення з цих розкопів були друковані в журналі Державного Археологічного Інституту «*Zprávy Statního Archeologického Ústavu v Praze.*»

Цікавою нахідкою, яку я просліджував у 1924 р. в с. *Перечині* біля Ужгороду в Карпатській Україні, було пізньо-неолітичне тілопальне поле поховань, де урни були прикрашувані білим мальованим пружком. Це був перший того роду на Закарпатті доказ далекосяжних впливів моравської культури енеолітичної мальованої кераміки. Тоді я мав змогу простудіювати археологічні збірки в музеях Ужгороду й Мукачева і на тій підставі, з включенням розкопів в *Перечині*, написав був працю про Карпатську Україну в молодшій кам'яній до-

⁷ J. Pasternak, *Únětické sídliště ve Vysočanech* (*Pam. Arch.*, Praha 1923; *idem*: *Neolitické sídliště v Hnidousích*, *Pam. Arch.* XXXIV, Praha 1925; *idem*: *Hrob rázu durynského v Hrobčích u Roudnice*, *Pam. Arch.* XXXIV, 1925, 440—441.

⁸ J. Böhm, *Bylanské pohřebiště v Praze-Střešovicích* (*Zprávy Statního archeolog. Ústavu v Praze*, 1926, 22—26).

бі до ювілейного збірника, присвяченого проф. Л. Нідерле його приятелями й студентами з нагоди його 60-ліття з дня народин.⁹

Всі ті розкопи і багато інших були *принагідні*, де я досліджував призначення нахідок, їх культурну приналежність та хронологію.

Найважливіші, *систематичні* розкопи проводив я на терені колишнього княжого, пізніше королівського, тепер президентського замку-палацу «Градчани» в Празі. За почином президента Т. Масарика, який як історик був особливо зацікавлений найранішою чеською історією, була створена археологічна комісія, яка зложила загальний плян широких, на дальшу мету задуманих розкопів і мені доручила безпосереднє їх ведення. Яке велике значення чеський уряд прикладав до досліджень колишнього середньовічного городу на «Градчанах», цієї важливої ранньо-історичної пам'ятки, коліски чеської державности, на це вказує факт, що витрати на розкопи виносили річно пів мільйона корон чеських, а мірилом розкопів було число робітників, яке часто досягало сотні. Вони велись від початку 1925 р. до половини 1928 р. під моїм безпосереднім проводом та за моїм детальним пляном. Звіт з вислідів праці давав я періодично членам вищезгаданої Комісії. Вони були друковані в періодичу «Zprávy Památkového Sboru hl. města Prahy» та пізніше широко використані в монографії К. Гута «Praha, Budeč a Boleslav».

Розкопи дали несподівано багатий матеріал, бо майже без прогаolini виявили цілий будівельно-історичний розвиток празького княжого городища від перших його початків аж по останній будівельний період. Вони теж повністю потвердили вістки подані чеським літописцем Козьмою на початку 12 в. що св. Вацлав викликав для своїх, перших мурованих будівель у Празі каменярів (*artifices lapidum*), мабуть, з Німеччини, як теж подану арабським істориком-подорожником Ібрагімом ібн Якубом у 973 р. відомість, що «Прага (Фрага) побудована з каміння і вапна».

Важливу церковно-історичну пам'ятку виявили мої розкопи між фундаментами романського костела з початку 12 в. та романської базиліки з половини 11 в.. Обидві будівлі, виявилось, були получені підземним мурованим коридором, шириною понад 2 м., в якому були всуміш поховані жінки, діти і кілька священиків з циновими чашами в руках. Зацікавлений цим небуденним відкриттям єпископ-помічник, пізніший кардинал Беран, пояснив мені, що це вперше до того часу (і мабуть єдине до сьогодні) було виявлене місце поховань середньовічних чеських священиків та їхніх родин, які згідно з панівним тоді в Чехії методіївським східним обрядом могли бути жонаті.

З великої кількості добутих тими розкопами уламків глиняного посуду була реконструйована в організованій на ту ціль лабораторії в

⁹ J. Pasternak, „Podkarpatská Rus v mladší době kamenné“ (*Niederlův Sborník, Obzor Prehistorický IV*, Praha 1925, 150—155); J. Jankovich, *Podkarpatská Rus v prehistorii*, Mukačevo 1931, 16.

замку ціла серія кераміки 10—17 вв., яка наглядно ілюструє ступневий розвиток форм та орнаменту чеської та взагалі слов'янської кераміки від раннього середовіччя аж по часи Відродження.¹⁰

Несподівано багатий вислід моїх розкопів на місці найранішого осідку володарів чеської держави дав мені змогу розв'язати важливу проблему чеської історії, а саме матеріальними доказами верифікувати легенду про заснування першого княжого осідку св. Вацлавом на Градчанах. Подібно, археологічними розкопами, була в останньому часі верифікована в Україні легенда про заснування Києва князем Кием у VII ст.

Тоді з Канцелярії президента Т. Масарика і з Державного Археологічного Інституту я дістав на письмі урядову подяку за успішне ведення розкопів на Градчанах, Консерваторський Збір міста Праги, в доказ признання вибрав мене своїм членом, запропонував мені прийняти чеське громадянство і як перший крок до цього виведнав мені громадянство міста Праги.

Проте мої пляни на майбутнє були інші. Підбадьорений своїми важливими відкриттями на празькому городі та з досвідом у веденні більших систематичних розкопів, вирішив я пошукати за подібними пам'ятками у своїй батьківщині, в Україні.¹¹ З цією метою я покинув у половині 1928 р. Прагу і виїхав до Львова. Після того І. Борковський продовжував мою працю, і мабуть до сьогодні її веде, в досліджуванні центральної частини Градчанського замку. Він поширив її на цілу замкову гору і зміг подати врешті повну реконструкцію її забудовань під кінець 10 в.¹²

II.

Після повороту з Праги у Львів я працював директором Музею Наукового Товариства ім. Шевченка. Туди прибувало щораз більше знаходів і оголошень з терену і тоді я з вдовolenням переконався, що в Україні було таке саме як і в Чехах зацікавлення своїм давноминулим, проте воно зродилося тут в Україні багато раніш чим у Західній Європі і дістало скоріш організовані форми.

Першу історичну згадку про пам'ятки старовини в Україні подав київський літопис вже під 1114 р., перші археологічні розкопи провадив у Києві митрополит Петро Могила у 1633 р., водночас постали перші археологічні збірки при більших церквах і монастирях.

На початку 19 в. були організовані в Україні перші археологічні музеї (Миколаїв 1809, Теодосія 1811, Львів 1823), археологічні това-

¹⁰ Я. Пастернак, «З історії народної кераміки» (*Життя і Знання*, Львів 1936, ч. 10—11).

¹¹ Я. Пастернак, «Середньовічні розкопи на Празькому Граді та майбутні в Крилосі» (*Діло*, Львів 1928, ч. 91).

¹² I. Borkovský, „Rekonstrukce pražského hradu na sklonku desátého století“ (*Archeologické Rozhledy VIII*, Praha 1956).

риства (Временний Комитет для изыскания древностей в г. Киеве 1835, Императорское Одесское Общество Истории и Древностей 1839), археологічні конгреси (Київ 1874, 1899, Одеса 1882, Харків 1902, Катеринослав 1905, Чернігів 1908 складені перші археологічні карти окремих областей) губернії Київської, Волинської й Подільської 1901, Харківської 1905). У 1870 р. зачались виклади по археології професора Володимира Антоновича в Київському Університеті, постало багато приватних збірок старовини з принагідних находів та розкопів ентузіастів — любителів старовини.

Це все діялось тому, бо Україна незвичайно багата в пам'ятки старовини від палеоліту по всі праісторичні, ранньо-історичні та середньовічні часи. Зумовлене було це її географічним положенням і в наслідок того ролюю, до деякої міри, шляху мандрівок азійських племен на захід, далі сусідством України з Близьким Сходом та її приналежністю до середземноморського культурно-цивілізаційного кругу. Такий археологічний клімат був не тільки сприятливий, але й незвичайно привабливий для праці над ростом археологічної думки в Україні.

В допомогу археологічній дослідницькій праці на західних українських землях я zorganizував при Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у 1931 р. Товариство його прихильників, яке не тільки морально, але передусім видатно фінансово причинилося до поглиблення знання і популярности української старовини.

В тому ж часі (1929) я був обраний дійсним членом НТШ, а в 1932 р. дійсним членом Українського Богословського Наукового Товариства і став професором археології Української греко-католицької Богословської Академії у Львові, щоб дати майбутнім священикам деяке необхідне знання про життя людини в стародавніх часах, матеріяльні залишки якого вони подибуватимуть в місцях своєї праці. У практичному доповненні моїх викладів я відбував з богословами екскурсії в терен на розкопи, для них написав я підручник «Коротка археологія західних українських земель», що його у 1932 р. видав Ректорат Богословської Академії у Львові, та заснував музей у тій же Богословській Академії.

На такій твердій базі поставлена археологічна справа дала мені змогу ширше розгорнути в рр. 1930—1944 дослідницьку працю в терені та лябораторійно-експозиційну в центральному Музеї НТШ і Українському Національному Музеї у Львові та в багатьох українських регіональних музеях (Перемишль, Стрий, Коломия, Самбір, Станиславів). Детальні синтетичні висліди своєї праці я публікував в наукових журналах та окремих книжкових виданнях. Тут зазначу, що з природи речі предметом досліджень були більшістю могили, зразу помітні на поверхні терену. Документальним матеріялом бувають ті з них, що не займані людською рукою, бо багато з них, головню скитських могил в південній Україні, давнішими часами розкопали і наукову їх вартість знищили різні шукачі золота та інтересних музей-

них експонатів і тим зводили бувало на манівці думку фахових дослідників.

Пристаюючи тепер до огляду моїх досліджень на терені Західних земель України, хочу подати їх за археологічною хронологією добутих розкопками пам'яток старовини та відмітити їх вклад у вивчення стародавніх часів України. І так:

В с. *Сокіл* (Станиславів, 1929)¹³ і *Підгори* (Теребовля, 1931)¹⁴ я досліджував поселення неолітичної доби (5000—2000 до Хр.), що їх залишило по собі хліборобсько-скотарське населення з трипільською культурою та прикметною їй мальованою керамікою, якої орнаментация здобула велике значення в європейській археології. Ці мої розкопки, разом із згаданими вище в печерному трипільському поселенні в Більчу Золотому, дали дальшу підмурівку під думку В. Хвойки (Київ), відкривця трипільської культури, про автохтонність трипільських племен у правобережній Україні й частині її західних земель¹⁵ і причинилися деякою мірою до відсунення неправильного здогаду про походження трипільських племен з Ірану — Малої Азії (В. Городцов,¹⁶ В. Щербаківський)¹⁷ чи з південного Подунав'я (В. Антоневич,¹⁸ В. Г. Чайльд)¹⁹ і за ним пізніше В. Щербаківський²⁰ та врешті устійнили, на сьогодні, західні межі зайнятої ними території.

В с. *Кульчиця*х (Самбір, 1933) і с. *Підгородді* (Станиславів, 1935) я досліджував три пізньо-неолітичні (2500—1800 до Хр.) могили, де покійники були посипані червоною вохрою і мали при собі крем'яні сокирки, кам'яні топирці та, як сліди похоронної тризни, уламки неорнаментованого глиняного посуду. По думці дослідників таких могил ця вохра мала служити для різних магічних цілей, проте мої розкопки дають можливість іншої розв'язки цієї проблеми. У двох могилах, розкопаних мною в с. Підгородді, найбільше вохри було на головах покійників, тому можна думати, що вона могла бути дана покійникові в могилу, щоб надати йому фарби живого тіла або для татуювання на тому світі при різних культово-магічних обрядах в потойбічному містичному житті.

Дослідження багатьох археологів виявили, що племена з «вохровими могилами» були автохтонами в південній Україні.²¹ Звідтіля во-

¹³ Я. Пастернак, «Нові набутки Музею НТШ у Львові за час від 1929—1932 рр.» (*Зап. НТШ*, 152, 1933, 121).

¹⁴ Там же, за рр. 1933—1936 (*Зап. НТШ*, 154, 1937, 256).

¹⁵ В. Хвойко, *Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторическое времена*, Київ 1903.

¹⁶ В. Городцов, «Бронзовый век на территории СССР», БСЭ, 7, 1927, 610.

¹⁷ В. Щербаківський, *Формация української нації*, Прага 1941, 41.

¹⁸ W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa 1928, 68.

¹⁹ V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, London 1947, 145.

²⁰ В. Щербаківський, *Кам'яна доба в Україні*, Мюнхен 1947, 56.

²¹ М. Миллер, *Первобытный период в истории Нижнего Днепра*, Мюнхен 1965, 140.

ни дістались у західньому напрямі в Семигород та Болгарію, а гори Дністром на північний бік Карпат, як засвідчує це досліджувана мною в Кульчицях їхня могила²² і друга, розкопана пізніше М. Смішком в с. Колпці (Дрогобич).²³

В м. *Комарні* (Рудки, 1936) і в с. *Котованні* (Самбір, 1942) я відкрив поселення з чужою для західних українських земель судетською керамікою кулястих форм оздобленою спірально-меандровим (лінійно-стрічковим) орнаментом. У виявлених там землянках, головню в Котованні, знайшлося, разом з крем'яним знаряддям домашнього вжитку, багато ядрищ, відлупків та готового дрібного приладдя з обсидіану — вулканічного скла. Це була вперше по північному боці Карпат виявлена велика місцева робітня з цього екзотичного матеріялу, родовища якого є по південному боці Карпат, і перші сліди торговельних транскарпатських зв'язків через Ужоцький перевал.²⁴

Тут слід додати, що поселення й поховання цих судетсько-шлеських емігрантів-хліборобів відомі на західних українських землях вже в тридцяти місцевостях і тому деякі советські археологи (Е. Кричевський,²⁵ Т. Пассе,²⁶ С. Бібіков²⁷), згідно з псевдо-науковим «вченням» советського філолога Я. Марра про автохтонізм всіх праісторичних племен в Україні, вже спростованим сьогодні ними самими, вважали цих емігрантів автохтонами в Україні і предками племен з трипільською культурою. Насправді, на підставі моїх розкопів та студій музейних матеріялів у Чехії та згідно з твердженням А. Стоцького, передового чеського дослідника цієї культури,²⁸ я можу твердити, що вітчизною цих племен були тільки Судетські краї, де їхня культура зародилась була в ранньому неоліті, а в Подністров'я і на Волинь вони просунулись були тільки в пізному неоліті (2500—1800 до Хр.).²⁹ Про це я мав доповідь п. н. «Культура лінійно-стрічкової кераміки в

²² Я. Пастернак, «Нові набутки Музею НТШ за 1933—1936 рр.» (*Зап. НТШ*, 154, 1937, 251).

²³ М. Smiszko, „*Nowe wykopaliska*“ (*ZOW*, VIII, 1933, 24).

²⁴ Я. Пастернак, «Нові археологічні набутки Музею НТШ за 1933—1936 рр.» (*Зап. НТШ*, 154, Львів 1937, 357; *він-же*: До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі (*УВАН*, Авгсбург 1948, 7, табл. V; Ю. Полянський, Неолітичні обсидіани східної Галичини (відбитка, без подання джерела й року); J. Pasternak, „*Die Ostausbreitung der linear-keramischen Kultur*“ *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, XXXI, 1945; Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 183—184).

²⁵ Е. Кричевский, «Древнее население Западной Украины в эпоху неолита», *КСИМК*, 3, М.-Л. 1940, 3—9.

²⁶ Т. Пассек, «Изыскания по трипольской культуре», *КСИМК*, 13, М.-Л. 1940, 174—176.

²⁷ С. Бибики, «Некоторые итоги изучения раннетрипольского поселения Лука Врублевская», *СА*, XX, Москва 1954, 105.

²⁸ А. Stocký, *Čechy v době kamenné*, Praha 1924.

²⁹ Мої розкопи доповнили список Пассек-Черниш «Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР», Москва 1963, 13—14.

Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури» на Всесоюзному Конгресі дослідників неоліту й бронзової доби у 1940 р. в Києві.

На терені м. *Белза* (Сокаль, 1935, 1938)³⁰ і в с. *Лисиничах* (Львів, 1942)³¹ я досліджував залишки поселень, а в с. *Підгорі* (Теребовля, 1937) тілопальну могилу³² і у всіх тих місцях я добув прикметну нордійську кераміку, що вказувала на прихід нової хвилі емігрантів, тим разом з далекої півночі. При тому знахідки в Белзі та Підгорі підтвердили думку про шлях їхньої мандрівки вздовж ріки Бугу, а могила в Підгорі — це взагалі дуже рідкий, а на західних українських землях єдиний на сьогодні випадок тілопального поховання у цих племен — ритуал, перейнятий можливо від місцевих трипільських племен, щоб — здогадно — звільнити духа покійника від усього земного. Друге таке тілопальне поховання цих племен відоме мені з літератури на Долішньому Шлеську — там може під впливом тілопального обряду у пізньонеолітичних племен Судетських країв.³³

На терені сіл *Почани* (Золочів, 1931),³⁴ *Дусанів*,³⁵ *Якторів* (Перемішляни, 1932),³⁶ *Новосілки ліські* (Камінка Струмилова, 1935)³⁷ і м. *Комарно* (Рудки, 1936)³⁸ я досліджував тілопальні і кістякові могили. Разом з прикметною шнуровою керамікою добув я з поховань, вперше на західних українських землях, бронзові ювелірні прикраси так зв. Унетичького (судетського) типу, які датували ці могили ранньою бронзовою добою (1800—1500 до Хр.). Це дало сильний доказ існування далекосяглих товарообмінних зв'язків українських земель з західними краями шляхом через Шлеськ вже в першій половині II тисячоліття до Хр., підтверджений пізніше, у 1950-их рр., знайденням бронзового скарбу з прикрасами унетичького типу в м. Києві.³⁹ Про це своє відкриття я мав доповідь «*Östliche Peripherien der Aunjetitzer Kultur*» на VII Міжнародному Конгресі історичних наук 1933 р. у Варшаві. Воно було теж темою моєї габілітаційної праці («Перша

³⁰ Я. Пастернак, «Розкопи в княжому Белзі» (*Новий Час*, Львів 1935, ч. 203).

³¹ Я. Пастернак, «Археологічні розкопи біля Львова», *Львівські Вісті*, 1942, ч. 156.

³² Я. Пастернак, *Археологія України*, 190.

³³ K. Jazdzewski, „Schlesiens Vorzeit in Wort und Bild“, *N. F.* VII, 1934, 64.

³⁴ Я. Пастернак, «Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок» (*Зап. НТШ*, 152, 1933, 2—4).

³⁵ Я. Пастернак, «Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові» (*Богословія*, XIV, 2—3, Львів 1936, 170).

³⁶ Там же, 34, стор. 67—70.

³⁷ Я. Пастернак, «Нові археологічні набутки Музею НТШ» (*Зап. НТШ*, 154, 1937, 255—256).

³⁸ J. Pasternak, „Moje badania terenowe w 1936 r.“ (*ZOW XII*, 1937, 109); Я. Пастернак, *Археологія України*, 257.

³⁹ Т. Мовша, «Медные украшения из Киева», *КСИИМК*, 70, 1957, 94—98.

бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок») у 1935 р. в Українському Вільному Університеті в Празі.

В кількох сусідніх селах (*Братківці*,⁴⁰ *Викторів*,⁴¹ *Комарів*,⁴² *Кринос*,⁴³ *Підгороддя*⁴⁴ Станиславівського повіту я розкопав у рр. 1935—1937 дев'ять тілопальних могил з вбогим вирядом на «той світ», що могло вказувати на соціально-економічний стан похованого там населення. Мій детальний розгляд найдені в могилах кераміки, більшістю в уламках як залишки похоронної тризни, дав перший сильний доказ існування інтенсивних транскарпатських зв'язків західних українських земель, бо виявив, що покійники належали до племен зі шнуровою керамікою, які підпали під сильні впливи північно-трацької закарпатської культури верхнього Потисся в середній бронзовій добі (1500—1200 до Хр.). До цього долучилися впливи духової культури сусідніх в Подністров'ї трипільських племен у вигляді глиняних жіночих фігурок-символів богині родочості. В наслідок того витворилась нова, мішана комарівська культура, що дістала назву від с. *Комарова* (Станиславів).⁴⁵

В с. *Лисиничах* (Львів, 1942) я досліджував тілопальне погребище і виявив там глиняні урни, а в них, разом з перепаленими кістками, бронзові ювелірні прикраси західного, лужицького типу, який дістав свою назву від області Лужиці у Східній Німеччині (Саксонія). Були там поховані члени одного із західних праслов'янських племен, які густо заселювали Чехію, Моравію, Шлеск і Польщу в половині бронзової доби (1300—1200 до Хр.) і звідтіля, внаслідок перелюднення й засушливого суббореального клімату, стали переселюватись на східнослов'янські (українські) землі.⁴⁶

У своїй мандрівці на схід, ці найраніші хліборобські предки західних слов'ян дістались були тільки в околиці Жовкви⁴⁷ і Львова, як на це вказують їхні тілопальні поховання і залишки поселень. Дальше на схід дістались були тільки їхні купці, як це засвідчує сьогодні декілька бронзових предметів лужицького типу розкинутих широко в Подніпров'ї та південній Україні. Тому мало переконливі є сьогодні твердження польських археологів Т. Сулімірського (1936),⁴⁸ К. Яж-

⁴⁰ Я. Пастернак, *Археологія України*, 267; ZOW, XI, 1936, 132.

⁴¹ Непубліковані матеріали в Державному Історичному Музею у Львові.

⁴² J. Pasternak, „Moje badania terenowe w 1935 r.“ (ZOW, XI, 1936, 132).

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, 38, стор. 109.

⁴⁵ T. Sulimirski, *Smentarzysko kurhanowe koło Halicza i kultura komarowska*, Kraków 1936; Я. Пастернак, *Археологія України*, 264—267.

⁴⁶ Я. Пастернак, *Археологія України*, 415.

⁴⁷ Я. Пастернак, «Археологія Жовківщини» I. *Крип'якевич*, З минулого Жовкви, Жовква 1930, 6.

⁴⁸ T. Sulimirski, „Zagadnienie ekspansji kultury łuzyckiej na Ukrainę“ (*Wiad. Arch.*, XIV, Warszawa 1936, 41, 44).

джевського (1949)⁴⁹ і Т. Лер-Сплавінського (1953)⁵⁰ про слов'янізацію лужицькими емігрантами українських земель, заселених тоді по їх думці, траками. Безпідставність цього їхнього твердження доказали пізніше В. Гензель (1948),⁵¹ А. Тереножкін (1957),⁵² А. Добровольський і В. Канівець (1957)⁵³ і я.⁵⁴

У трьох місцевостях: *Корнич* (Коломия),⁵⁵ *Кринос* (Станиславів)⁵⁶ і *Новосілка Костюкова* (Заліщики)⁵⁷ я досліджував у рр. 1931—1937 поселення, а у двох *Підгора* (Теребовля)⁵⁸ і *Підгороддя* (Станиславів)⁵⁹ тілопальні могили з прикметною чорною лискучою керамікою, датованою у двох випадках бронзовими дротяними фібулами типу *Peschiera* на ранню залізну (гальштатську) добу (800—500 до Хр.). Ці поселення й могили залишило по собі місцеве хліборобсько-скотарське населення, нащадки неолітичних трипільських племен, з деякою домашньою асимільованих ними емігрантів зі шнуровою керамікою.

Продовжуючи свої товарообмінні зв'язки з Угорським Низом, це населення відчуло подих нових культурних течій з околиць Гальштату в далеких Альпейських горах і між іншим часово засвоїло собі тим шляхом нову моду не мальованого, а чорного лискучого глиняного посуду. В силу моди зникла була тоді часово потреба мистецьких форм і орнаментативної посуду, так широко розвинута в українському народі ще з часів Трипілья. Пам'ятки цього типу подібуються часто теж в інших місцевостях південної частини усіх українських земель. В археології вони охоплені назвою білогрудівської культури (назва від Білогрудівського Лісу біля м. Умані, де їх досліджував головню П. Курінний в рр. 1918—1926.⁶⁰

На розлогих надмах у *Почапах* і *Хильчицях* (Золочів, 1931) я досліджував залишки великого поселення і найшов там кераміку з прик-

⁴⁹ K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of Slavs*, Lodz 1949.

⁵⁰ T. Lehr-Splawinski, „Wspólnota językowa bałto-słowiańska a problem etnogenezy słowian“ (*Slavia Antiqua* IV, Poznań 1953, 10—11).

⁵¹ W. Hensel, 35 lat naukowej działalności J. Kostrzewskiego (*Slavia Antiqua* I, Poznań 1948, 22—23).

⁵² А. Тереножкін, «Лужицкая культура и культуры среднего Поднепровья» (*КСИИМК*, 67, Москва 1957, 7); *він-же*: *КСИИМК*, 76, 1959, 120.

⁵³ А. Добровольський-В. Канівець, *Пізній бронзовий вік в Нижньому Подніпров'ї* (*Нариси стародавньої історії Української РСР*, Київ 1957, 105).

⁵⁴ Я. Пастернак, *Археологія України*, 416.

⁵⁵ J. Pasternak, „Moje badania terenowe w 1936 r.“ *ZOW*, XII, 1937, 109).

⁵⁶ Я. Пастернак, *Старий Галич*, Краків-Львів 1944, 52—54; *він-же*: *Археологія України*, 1961, 279.

⁵⁷ *ZOW*, X, 1935, 23; Я. Пастернак, *Археологія України*, 279.

⁵⁸ Я. Пастернак, там же, стор. 281.

⁵⁹ Там же, стор. 281.

⁶⁰ П. Курінний, «Дослідження Білогрудівського могильника» *ВУАК*, Коротке звітлення за 1925 р., Київ 1926; *він-же*: Розкопки білогрудівських могилоподібних горбів (*ВУАК*, Коротке звітлення з 1926 р., Київ 1927, 79—83); Я. Пастернак, *Археологія України*, 1961, 277—283.

метною низкою дірок під вінцями, дрібні вироби хатнього й господарського вжитку з бронзи й заліза та кам'яні матриці для відливання бронзових, а може й залізних сокирок та ювелірних прикрас.⁶¹ Прикметна кераміка вказує на приналежність усіх цих знахідок до так зв. висоцької культури (назва від с. Висоцько коло Бродів), яку витворили нащадки автохтонних неолітичних племен в доріччю р. Буга. Тут треба зазначити, що поселення племен з висоцькою культурою майже зовсім недосліджені, тому мої розкопи у вищезазначених місцевостях дали поштовх до їх вивчення та підперли думку тих багатьох вчених, які ідентифікують племена висоцької культури з неврами Геродота та вважають їх праслов'янами.

(Закінчення в наступному числі У.І.)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ: *АП* — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ; *БСЭ* — Большая советская энциклопедия, Москва; *ВУАК* — Всеукраїнський Археологічний Комітет; *Зап. НТШ* — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів; *ЗОРСА* — Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического Общества, Москва; *КСИА* — Краткие сообщения Института археологии АН СССР; Москва; *КСИИМК* — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР, Москва; *НТШ* — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Львів; *СА* — Советская Археология, Москва; *УВАН* — Українська Вільна Академія Наук, Нью-Йорк-Вінніпер; *УВУ* — Український Вільний Університет, Мюнхен; *МААЕ* — Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, Kraków; *Pam. Arch.* — Památky Archeologické, Praha; *Wiad. Arch.* — Wiadomości Archeologiczne, Warszawa; *ZOW* — Z otchłani wieków, Poznań; *ZWAK* — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Kraków.

⁶¹ Я. Пастернак, «Розкопи в Почапах» (*Золочівське Слово*, 1932, ч. 1); *він-же: Археологія України*, 423.

Біографія

Ярослав Пастернак

МОЇ ЗУСТРІЧІ ЗІ СТАРОВИНОЮ

(Закінчення)

На терені с. *Комарова* (Станиславів, 1935) я розкопав тілопальну могилу невідомого ще тоді по північному боці Карпат типу і найшов у ній дві глиняні урни з перепаленими людськими кістками, що вказувало на патріархальний суспільний лад — поховання чоловіка з жінкою. Біля урн було десять глиняних посудин, колись з жарчами для покійників у дорогу на «той світ», що вказувало на визначне становище локійника в його племені та соціальне розшарування на багатих і бідних. Проте металевий виряд цієї могили був вбогий, бо тільки в одній з посудин найшлося залізне кільце як хронологічна вказівка на гальштатську добу (800—500 до Хр.). З насипу могили власник поля виорав раніш бронзове кінське вудило, що вказує на вживання покійником коня — друга вказівка на його вище племінне становище. На іншій посудині була рита, ще до випалу, свастикаломаний хрест, що мав символічне значення, можливо як знак всесвіту.⁶² Тут треба додати, що цей знак подибується вперше в Месопотамії, вже в половині IV тисячеліття до Хр. Він добре відомий теж праісторичним племенам Азії і це відкидає думку німецьких археологів про його індогерманське походження.

Стилістичний аналіз добутої розкопами в комарівській могилі кераміки й похоронного обряду, опертий на моїх студіях у музеях Мукачева й Ужгороду в Карпатській Україні, виявив сильні культурні впливи на місцеве населення, а може й інфільтрацію дацьких племен, мабуть костобоків Птоломея, з південного боку Карпат Верецьким перевалом у Подністров'я. У своїй батьківщині по південному боці Карпат, після інвазії скитів-кочовиків з Південної України у VI ст. до Хр., вони витворили були своєрідну культуру, яка дістала в археології назву куштановицької культури від с. Куштанович (пов. Березів, Карпатська Україна), де її досліджували Т. Легоцький,⁶³ Й. Янковіч,⁶⁴ Я. Бем⁶⁵ і М. Душек.⁶⁶ Своє відкриття нової праісторичної

⁶² Я. Пастернак. Археологія України, 426—427; J. Jankovich. Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukačevo 1931, 16.

⁶³ T. Lehoczky. Archaeologiai Ertesítő XVIII, Budapest 1898, 90.

⁶⁴ J. Jankovich. Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukačevo 1931, tab. XVI.

⁶⁵ J. Böhm, J. Jankovich. Skythové na Podkarpatské Rusi, I: Mohylove pohřebiště v Kuštanovicích (Carpathica, Praha 1936).

⁶⁶ M. Dusek. Juhozapadne Slovensko v mladšej době halštatskej (Archeologické Rozhledy XV, 1, Praha 1963, 619); J. Kostrzewski. Czerniachowska kultura (Słownik starożytności słowiańskich, I, Wrocław 1962, 228).

культури по північному боці Карпат я опублікував в науковому збірнику Історично-філологічного Товариства в Празі.⁶⁷

В с. *Якторові* (Перемишляни, 1936) я досліджував могилу, в якій на дні було велике вогнище і розсипані на ньому перепалені людські кістки, що вказувало на спалення покійника на цьому ж місці. Кругом поховання було кілька більших ямок, виповнених самим тільки гумусом і дрібним камінням. Ці своєрідні ямки, що були виявлені розкопами теж в кількох могилах на Західньому Поділлі (Берем'яни, Братишів, Ладичин), не мали, думаю, жодного магічного призначення; це були лиш уцільнені камінням ями від стовпів якоїсь дерев'яної конструкції. В названій могилі не було, крім кількох дрібних крем'яних виробів, ніякого інвентаря, що вказував би на її культурну приналежність і тільки вище згадані прикметні ямки пов'язують її з групою західньо-подільських могил «скитів-орачів» Геродота.⁶⁸

Як відомо, кочові племена скитів перейшли наприкінці VII ст. до Хр. з Азії, з північного Ірану через р. Дон у південну Україну, прогнали із степів у Малу Азію попередніх кочовиків киммерійців, розбили східню групу трацьких племен і стали панівною верхівкою над місцевим хліборобським населенням України. Грецький історик Геродот, який в половині V ст. до Хр. особисто відвідав південну Україну та був у грецькій колонії Ольвії, знав три роди скитів: царських скитів, скитів-кочовиків і скитів-орачів або скитів-хліборобів. Перші й другі були справжніми скитами, азійськими номадами, а іменем «скитів-орачів» та хліборобів Геродот назвав підкорене скитами місцеве хліборобське населення, нащадків трипільських племен і пізніших носіїв білогрудівської й чорноліської культур.⁶⁹ І цьому саме праслов'янському населенню Західнього Поділля — агатирсам за В. Щербаківським⁷⁰ — слід приписувати й досліджувану мною в Якторові тілопальну могилу з прикметними ямками.

Біля с. *Залисці* (Бірка, 1933) я перевів рятувальні розкопи на герені нищеного каменоломом великого селища, позначеного великою кількістю уламків точеної на гончарському колі кераміки сивого кольору, тваринних кісток та випаленої вогнем глиняної обмазки стін. Крім цього була виявлена одна землянка, дно кухонної печі та одна ціла глиняна посудина.

У віддалі кількох сот метрів я найшов останки приналежного до селища тілопального погребця і розкопав одно поховання з трьома

⁶⁷ Я. Пастернак. «Куштановицький тип» у Східній Галичині (Праці Українського істор.-філол. Товариства в Празі, II, 1939, 136—139).

⁶⁸ T. Sulimirski. Scytowie na zachodnim Podolu, Lwów 1936, 45, 62, 85.

⁶⁹ M. Gimbutas. From the Neolithic to the Iron Age in the Region between the Upper Vistula and Middle Dnieper rivers (International Journal of Slavic linguistic and poetics III, S. Gravenhage 1960, 8; в останньому часі Р. Ярема (Rocznik województwa Rzeszowskiego III, 1965, 25) і В. Петров (Скіфи, мова і етнос, Київ 1968, 16) проголосили скитів індоєвропейцями.

⁷⁰ В. Щербаківський. Про скитів та їхнє мистецтво («Визвольний Шлях», Лондон 1956, кн. IX).

глиняними посудинами.⁷¹ Одна з них, мисочка на високій порожній ніжці, була настільки характеристична, що вона вказувала, понад усякий сумнів, на південне походження цього культурного комплексу, який дістав в українській археологічній літературі назву липицької культури (від с. Липиця, пов. Рогатин). Були це гети, за згодою М. Смішка і костобоки Птоломея,⁷² що їх візантійський історик VI ст. Теофілякт Сімокатта назвав слов'янами.⁷³ До того самого закінчення дійшов опісля цілий ряд славістів і після моїх розкопів теж я самий.

На терені повітів Надвірна (*Перерісль, Грабовець, Камінне, Пуцилів*), Коломия (*Корнич*), Станиславів (*Бринь, Підгороддя*), Долина (*Стругин долишній*) і Стрий (*Добряни*) я досліджував в рр. 1934—1938 33 невідомого до того часу типу, тілопальні могили, прикметні тим, що поховані в них покійники були спалені на цьому ж місці, а їхні кістки лежали більшістю «ін сіту» або були згорнені в ямку чи рідше зсіпані в урну. Крім цього найшлися між останками похоронного кострища окремі горщики сивої краски колись з жарчами в дорогу на «той світ», які часто мають повну аналогію в одночасній кераміці ранньо-слов'янських племен антів у Подніпров'ю, що вказує на їхню культурно-племінну спорідненість. Найдена мною в одній з могил в Переріслі роздавлена землею римська імпортована посудина типу «терра сігіллята» разом із залишками стоплених вогнем скляних посудин засвідчують тодішні торговельні зв'язки верхнього Подністров'я з окупованою римськими легіонами грецькою колонією Ольвією над Дніпро-Бузьким лиманом. Стилістичний аналіз сивої кераміки з досліджуваних мною цих могил та різних дрібних виробів із срібла, бронзи, заліза й кости приводить до висновку, що носії культури цих могил є безпосередніми нащадками творців вище згаданої ранньо-слов'янської культури липицького типу і її слід датувати III—VI століттями.⁷⁴ Пізніше вона генетично об'єднується з культурою ранньої княжої доби на терені Басарабії, що її тоді заселявало літописне плем'я тиверців. Про це своє відкриття невідомої до того часу культури ранньо-слов'янських тілопальних могил я давав звідомлення на сторінках наукових журналів і мав доповідь на археологічному Конгресі 1939 р. в Берліні.⁷⁵

⁷¹ Я. Пастернак. Готи — чи Гети. («Діло», Львів, 11. XII. 1933).

⁷² M. Śmiszko. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego, Lwów 1932, 179; Я. Пастернак. Слідами костобоків («Життя і Знання», VII, Львів 1934, ч. 6).

⁷³ *Theophylactus Simocatta. Historiae*, ed. K. de Boor, Leipzig 1887.

⁷⁴ Найпізніша з цих могил, яку я досліджував у Добрянах (Стрий, 1937), була датована на VII ст. срібною пряжкою, прикметною для доби великих переселень народів; J. Pasternak. Moje badania terenowe w 1937 r. (ZOW XIII, 1938, 106).

⁷⁵ J. Pasternak. Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW XI, 1936, 132); w 1936 r. (ZOW XII, 1937, 109); w 1937r. (ZOW XIII, 1938, 106). Монографічне опрацювання цього типу могил, досліджуваних мною, пізніше ним та другими археологами дав пізніше М. Смішко (Карпатські кургани, Київ 1960).

Біля с. Підгорець, (Золочів, 1940) я досліджував величезне городище «Пліснесько», — місце середовічного боярського городу «Пліснеськ», згаданого вперше у лицарській поемі «Слово о полку Ігореві» (1187) і відтак двічі у Київському (1187) та Галицько-волинському (1231) літописах.⁷⁶

Перші розкопи на терені великого тамошнього могильника pervодив у 1882 р. Т. Земенцький і виявив у двох могилах подвійні поховання патріархального типу (чоловік з жінкою) з багатими золотими й срібними ювелірними прикрасами та варязькими мечами біля мужчин.⁷⁷ В одній з тих могил у покійників були на шії срібні хрестики — перша знахідка цього типу на західних українських землях. Проте біля цих покійників найшлися, ще за поганським звичаєм, глиняні й дерев'яні посудини, колись з харчами в дорогу на «той світ» — наявний доказ існування двоєвіря в перших віках християнства в Україні.⁷⁸

Нав'язуючи до цих раніших розкопів, я вирішив продовжувати дослідження на цьому престароному городищі. Ведучи розкопи на так зв. дитинці — осідку володаря городу, я виявив у спідній частині тамошнього культурного шару багато керамічних уламків, орнамент яких був досі невідомий з городищ княжої доби в Україні і які під оглядом культури пов'язують перших мешканців Пліснеська з ранніми слов'янами прибалтійських країв.⁷⁹

З верхньої частини культурного шару на дитинці в Пліснеську я добув разом з керамікою 11—13 вв., між цікавішими предметами домашнього та господарського вжитку такі, що дають докази широким торговельним та культурним зв'язкам городу Пліснеська, більшістю посередньою дорогою через Київ, з яким боярська верхівка Пліснеська мала тісний зв'язок. Були це вкриті поливою глиняні «писанки» київського походження, полив'яні глиняні плитки до викладання церковних долівок, прикрашені стилізованим рослинним і геометричним орнаментом, якого не знайдено ще досі на жодному західно-українському городищі, далі вироблювані з рожевого лутаку в м. Овручі (Волинь) пряслички до веретен західно-слов'янського походження срібні «есоваті» ковтки й угорського походження частини кінської збруї.

⁷⁶ Я. Пастернак. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині (Науковий Збірник УВУ, V, Мюнхен 1948, 138—148, з рисунками і планом.

⁷⁷ G. Leńczyk. Trzy miecze wikińskie (Księga pamiątkowa W. Demetrykiewicza, Poznań 1930, 363—375).

⁷⁸ T. Ziemięcki. O wykopaliskach koło Podhorzec (ZWAK, VI, 1882, 58—61; ZWAK, VII, 1883, 41—50); *Szczesny Morawski*, Rzut oka na Pleśniko (Bibl. Nauk. Zakł. im. Ossolińskich, Lwów 1847, XI); B. Janusz. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów 1918, 282—288.

⁷⁹ H. Knorr. Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder (Mannus-Bücherei 58, Leipzig 1937, 124—172); K. Hücke. Tonware und Siedlung der Slawen in Wagrien, Neumünster 1938, 1—4, 12—20.

Та найціннішою з культурно-історичного й мистецького боку пам'яткою була викопана мною кістяна дощечка-частина нагрудного триптиха-ікони, вкрита плоскорізьбою, що зображує українського (руського) лицаря XI—XII ст. в кольчuzі, з шоломом на голові, що стоїть за схематично нарисованим оборонним муром. Сьогодні цей «Лицар з Пліснеська» є унікалом серед пам'яток образотворчого мистецтва княжої доби в Україні і правильно назвав його сучасний дослідник княжої доби О. Ратич (Львів) шедевром костерізного ремесла на території Галицько-волинських земель.⁸⁰

Біля «дитинця» на пригородді Пліснеська, де колись жила військова залога й ремісники, я досліджував одну могилу з дерев'яною конструкцією (простора дерев'яна комора з дерев'яною долівкою й таким же прикриттям), яка вперше була виявлена мною на південній (галицькій) частині західних українських земель, а раніш була відома тільки із західної Волині.⁸¹ Біля покійника лежала шкаралуща з курячого яйця, яке дали йому в могилу як символ вічного життя. На підставі небуденної форми будови могил, а саме дерев'яної кори в них, можна — думаю — твердити, що Пліснесько зазнавали ранні предки літописного племені дулібів.

Після мене досліджували городище Пліснесько ще І. Старчук (1946—1949),⁸² В. Гончаров (1953) і М. Кучера (1954).⁸³ Їхні розкопи виявили, що воно було засноване в VII ст.

Біля с. *Грушова* (Коломия, 1936) я досліджував останки упрявою рилі нищеного селища, датованого VIII ст. вільноруч ліпленою керамікою, прикрашеною різними комбінаціями гребінцем виконаного хвилястого орнаменту.⁸⁴ Ця кераміка своєю технікою виробу, формами та головню прикметним орнаментом дуже схожа на ранньослов'янську кераміку східньої Волині Лука Райковецька (Бердичів) VIII—IX ст.,⁸⁵ що заставляє прийняти етнічну й культурну єдність українських земель вже в другій половині I тисячоліття по Хр.

Обидві ці пам'ятки — Пліснесько й Грушів — творять хронологічно перехідну ланку від ранньослов'янських часів до княжої доби. Характеристичними для неї є залишки укріплених городів — городища, прикметно оздоблена кераміка, різні мистецькі вироби, зброя,

⁸⁰ О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ 1957, 25—30 і табл. XIII; В. Гончаров, Художні ремесла («Історія українського мистецтва», I, Київ 1966, 384—390).

⁸¹ К. Мельник-Антонович. Труды XII археолог. съезда, I, 1901, 486; В. Антонович. Археолог. карта волинской губернии. Київ 1901, 38.

⁸² І. Старчук. Розкопки городища Пліснеська в рр. 1947—1948. АП, III, Київ 1952; Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. (там же, V, 1955).

⁸³ М. Кучера. Раскопки городища Пліснеск (КСИА, 4, 1955, 16—17); Я. Пастернак. Археологія України, 524.

⁸⁴ Неопубліковані матеріали в Державному Історичному Музею у Львові.

⁸⁵ В. Гончаров. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. АП, I, 1949; І. Шовкопляс. Археологічні дослідження 1917—1957 рр. Київ 1957, 275; Я. Пастернак. Археологія України, 511.

економіка, ремесла, похоронний обрядові речі, що об'єднують культурно всі українські землі. Деякі з них, як зразки монументальної церковної архітектури (Київська св. Софія і др.), релігійні пам'ятки богослужбового й особистого вжитку, ікони (Вишгородська Богородиця і др.) заціліли до сьогодні, за друтими треба шукати в надрах землі. Досліджувані мною пам'ятки княжої доби стану зараз обговорювати.

В *Струтині нижньому* (Долина, 1937) я досліджував невелике, валом і ровом укріплене городище. На ньому я не відкопав жодних слідів житлових споруд і тільки в одному місці було велике, камінням вимощене вогнище. Виходить, городище не було постійно замешкане і служило тільки прибіжищем для довкільного населення у випадку нападу азійських кочовиків-половців. Численні дрібні уламки глиняного посуду по цілій площі городища вказували на частіше його вживання і датують його IX століттям, самим початком княжої доби.⁸⁶

На терені с. *Валяви* (Перемишль, 1939) я розкопав в цілості, з доручення й фондами перемиського єпископа Й. Коциловського, велике цвинтарище (88 поховань). Воно належало до типу могильників, які — хоча вже ранньохристиянські — є помітні звичаєм давати покійникам в могилу ще різні ювелірні прикраси, багато рідше зброю та предмети щоденного вжитку.

Найчисленнішу групу між прикрасами становили ковтки східного (українського й білоруського) типу в сімох відмінах, та багато рідше ковтки західного, чесько-польського типу. Перші з них є доказом постійних зв'язків населення Валяви, посередньо через Перемишль, з Київщиною, другі, західні вказують на спорадичний товарообмін зі слов'янським Заходом — Прагою чи Краковом. Одинцем ці другі подібуються в Подніпров'ї аж по Харківщину і їх слід класти там на рахунок випадкових українсько-чеських чи українсько-польських торговельних взаємин, а ніяк не можна вважати їх доказом польської колонізації в Україні, як це твердив варшавський археолог Р. Якімовіч.⁸⁷

Інтересною нахідкою з культурно-історичного боку були два дрітні ковтки, по одному у двох чоловічих похованнях біля лівого вуха. Археологічні аналогії до цього звичаю добула К. Мельник-Антонович з волинських могил, історичну аналогію подає візантійський історик Лев Діякон (X ст.) при описі вигляду князя Святослава Завойовника. Джерела цього звичаю треба шукати, мабуть, у народньому віруванні у його магичну лікувальну силу.

На підставі хронологічних вказівок, що їх дає стилістичний ана-

⁸⁶ Я. Пастернак. Струтинське городище («Літопис Бойківщини», Самбір 1938, ч. 10, стор. 23—26); Я. Пастернак. Археологія України, 525.

⁸⁷ R. Jakimowicz. Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w. z Jaćwieżą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na Wschodzie („Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 1935 r.“, Lwów 1935, 246—250); Я Пастернак. Археологія України, 556.

ліз археологічних матеріалів з ваявського цвинтарю, приходиться ствердити, що воно було вживане в X—XI ст.⁸⁸

В с. *Ступниці* (Самбір, 1942) я перевів розвідувальні розкопи на городищі і його просторому підгородді-селищі. Я виявив там залишки хати-ліп'янки та добув з культурного шару керамічні, залізні, кістяні й скляні матеріали, які кажуть датувати досліджувані об'єкти X—XI століттями. Унікальною між ними була кістяна лижва, свідок існування в Україні, вже тоді, зимового лижвського спорту.⁸⁹

Такі ж розкопи перевів я теж у с. *Викторіві* (Станиславів, 1935) на малому городищі, датованому керамікою і рідкісним циновим по-сріблюваним браслетом манжетового типу на XIV ст.⁹⁰

В с. *Литиня* (Дрогобич, 1942) досліджував я довкілля останків дерев'яного мосту, що лежав колись впоперек регульованої тепер ріки. Відкопаний мною залізний спис та уламки кераміки датували міст та культурний шар його XII—XIII століттям. Найдена там більша кількість кісток свійських і диких тварин вказувала на спосіб життя людей, що стерегли в тому місці переправу через ріку; це їх завдання засвідчує відкопаний там залізний спис.⁹¹

В с. *Побережжі* (Станиславів, 1935) я відкопав рідкісну пам'ятку з ділянки церковної архітектури княжої доби, а саме сильно пошкоджені вже фундаменти круглої церкви-ротонди, ставленої з тесаного каменя. Вона мірила всього 8 м. у внутрішньому промірі, мала дуже грубі (2 м.) мури, добре здатну до оборони круглу форму і виконувала, думаю, роллю оборонного форпосту на важливому водному Дністровому шляху.⁹² Цей тип круглих церков, виявлений розкопками у Вишгороді (Київ), княжому Галичч-Крилосі (Станиславів), Херсонесі (Крим і збережений досі в Горянах (Ужгород),⁹³ датують історики архітектури в Україні XII—XIII століттями.⁹⁴ Моє відкриття дало ще один доказ проти твердження польських дослідників княжого Перемишля, начеб то середньовічні церкви-ротонди були чисто західним, романським твором церковної архітектури.⁹⁵

⁸⁸ Я. Пастернак. Княжий город Перемишль (збірник «Перемишль, західний бастион України», Нью-Йорк—Філадельфія 1961, 16—19.

⁸⁹ Неопубліковані матеріали в Державному Історичному Музеї у Львові.

⁹⁰ J. Pasternak. Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW XI, 1936, 133); *Він же*: Старий Галич, 1944, 57. Того типу браслети, зразки високого ювелірного мистецтва Київської Русі, були знайдені в срібних скарбах княжої доби в Києві, Чернігові, Молотові (Я. Пастернак. Археологія України, 559—560) та в Московщині у Рязані (V. Darkevich. Ancient Ryazan treasures, „Soviet Life“, April 1969).

⁹¹ Я. Пастернак. Археологічні розкопи в Дрогобичині («Львівські Вісті» 15. VII. 1942).

⁹² J. Pasternak. Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW, XI, 1936, 135).

⁹³ В. Залозецький. Горянська замкова каплиця («Науковий Збірник», Ужгород 1925).

⁹⁴ В. Січинський. Архітектура старокнязівської доби. Прага 1926, 27—28.

⁹⁵ А. Kunysz. Przemysł wczesnodziejowy. Rzeszów 1960; Я. Пастернак. Княжий город Перемишль у світлі нових археологічних досліджень («Овид», Чикаго 1964, ч. 3, стор. 19—23).

Біля с. *Глинська* (Жовква, 1935) я досліджував зі студентами Богословської Академії городище, яке згадується вже в актах з XIV ст.⁹⁶ Тільки в одному місці, недалеко оборонного валу, відкопав я сліди доволі сильно збудованої дерев'яної хати, в ній чимало уламків глиняного посуду XII—XIV ст. і залізну середньовічну сокиру типу Франціска. Решта городища — показалося не була постійно замешкана і тільки дрібні знахідки на ній вказують на його призначення як прибіжища для докільного населення у випадку небезпеки. Тоді — треба думати — у вище згаданій хаті жив вартовий городища, а найдена в ній бойова сокира була його зброєю.⁹⁷

В сьгоднішньому с. *Звенигороді* (Бібрка, 1937), що згадується в Київському літописі вперше під 1084 р., я переводив розвідкові розкопи на місці забудованого тепер «дитинця» колишнього княжого столичного городу Звенигороду та його посаду-міста. Там відкопав я сліди двірської кам'яної церкви і добув з культурного шару, датованого керамікою XI—XIII ст., кістяну фігурку невідомого призначення у вигляді злучених одна з одною двох плиток з вирізьбленою людською головою. Вона є сьогодні, мабуть, унікалом в музеях України, бо аналогію до неї я найшов тільки в Ленінградському Ермітажі (1940) серед татарської старовини XIII—XIV ст. Сьогодні ця фігурка є наявним доказом нищівного нападу татар у 1240 р. на княжий Звенигород. Між дрібними знаходами, добутими мною з культурного шару на посаді, найбільшу культурно-історичну вартість мали купецькі олов'яні пломби того типу, що подибується в різних місцевостях України.⁹⁸

На терені м. *Белза* (Сокаль, 1935, 1936, 1938), колишній столиці Белзького князівства, згаданої в Київському літописі вперше під 1030 р., я розпочав розкопи спершу на «Замочку» — колишньому княжому «дитинці». Там я міг прослідити внутрішню дерев'яну конструкцію оборонного валу і виявив біля нього залишки сильної дерев'яної будівлі, мабуть оборонної вежі, датованої керамічними матеріалами на першу половину XI ст.

В цьому ж місці я добув з культурного шару олов'яну печатку-молібдобулю того типу, який був привішуваний у княжих часах до важливих пергаменових документів для засвідчення їхньої ідентичності. На печатці було барельєфне зображення Федора Стратилата у військовій уніформі, з грецьким написом обабіч, що вказував на походження печатки, а з нею й документи, з якогось княжого двору. Хто саме був князь Федір, надавечь документу, гаді напевно устійнити. Це міг бути переяславський князь Ярослав-Федір (1190—1216), або радше великий київський князь Мстислав-Федір (1125—1132), най-

⁹⁶ Akta grodzkie i ziemskie, XIV, 294, 321, 433.

⁹⁷ Я. Пастернак. Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові («Богословія», XIV, 2—3, Львів 1936, 170).

⁹⁸ Я. Пастернак. Археологія України, 644—647; М. Грушевський. Печатка митрополита Константина з Звенигорода (Зап. НТШ, XXII, 1—2); Я. Пастернак. Привісні печатки княжої доби в Україні («Рід і Знамено», 4, 1947, 18).

старший син Володимира Мономаха, що прислав якийсь важливий документ белзькому князеві.⁹⁹

В районі цього ж м. Белза, в урочищі «Климентина», де за документами була колись церква св. Климентія, я відкопав останки дерев'яного будинку, мабуть монастиря княжої доби, а біля нього доволі великий цвинтар тільки з чоловічими, монашими похованнями. Важливе, документальне значення мало одно поховання, де покійник мав досить великий круглий камінь під головою. Воно дало найявне, матеріальне підтвердження одній молитві «на сон грядущим» у василіянському молитвослові, в якій кажеється: «як найдеш мяку подушку, лиши її, а поклади камінь під голову, Христа ради». Мої пізніші розкопи на терені біля Катедрального Собору в Крилосі¹⁰⁰ та в крипті під Катедральним Собором св. Юрія у Львові¹⁰¹ виявили, що цей звичай перетривав аж до XVI—XVII ст., з тою різницею, що тоді давали покійникам для кращого, вигіднішого лежання голови, вже не круглий камінь а плоску цеглу під нею.¹⁰²

В іншому урочищі («Монастирище») біля м. Белза я виявив другий цвинтар княжої доби, який був вже для загального вжитку. В глибших шарах землі під ним я викопав крем'яне знаряддя з якогось ще праісторичного часу. Видно, вже в неолітичній, мабуть, добі люди поселивались на цьому притожному для замешкання місці.¹⁰³

Розвідкові дослідження проводив я теж на великому, управою ріллі пошкодженому городищі біля с. *Старгороду* (Сокаль, 1939) і добув з пробних траншей уламки кераміки XIII—XIV ст. Це дало конкретну основу місцевій традиції, за якою на тому місці був колись город Всеволож, згаданий в Київському літописі під 1097 р. та виправдало сьогоднішню назву місцевості Старгород.¹⁰⁴

Працюючи директором музею Наукового Товариства ім. Шевченка, я часто, бувало, діставав з терену алярмуючі зголошення випадково виявлених, при земельних роботах, пам'яток старовини, а то більші чи менші залишки якихось цвинтарниць чи будинків, тесане каміння, цеглини, кістки тощо. Тоді необхідно було виїхати негайно в терен для перевірення знахідки і переводити розвідкові дослідження на кілька церквичках (*Котовання*, Самбір 1942,¹⁰⁵ *Кульчиці шляхотські*, Самбір, 1932), цвинтаричках *Осталоновичі*, *Перемисьляни* 1932,¹⁰⁶ *Делійв*, *Товмач* 1932,¹⁰⁷ *Новосідка костюкова*, *Заліщики* 1931,¹⁰⁸ замчищях (*Ту-*

⁹⁹ Я. Пастернак. Привісні печатки, 14 і табл. IV, 8.

¹⁰⁰ Я. Пастернак. Старий Галич, 67, 152.

¹⁰¹ Я. Пастернак. Звіт з археологічних дослідів у підземеллях Катедри св. Юрія у Львові («Богословія» X, Львів 1932, кн. 4).

¹⁰² Я. Пастернак. Старий Галич, 67.

¹⁰³ Я. Пастернак. Археологія України, 647—650.

¹⁰⁴ Я. Пастернак. Нові археологічні набутки Музею НТШ за рр. 1929—1932 (Зап. НТШ, 152, Львів 1933, 18).

¹⁰⁵ Неопубліковані матеріали в Держ. Істор. Музеї у Львові.

¹⁰⁶ Як прим. 97, стор. 172.

¹⁰⁷ Як попереднє, стор. 175.

¹⁰⁸ Як прим. 104, стор. 129.

стань, Сянїк 1937,¹⁰⁹ Грабовець, Надвірна 1935,¹¹⁰ Денисів, Тернопіль 1936,¹¹¹ Теремовля 1931)¹¹² та Монастирищах (Скит Манявський, Надвірна 1935,¹¹³ Белз, Сокаль 1936,¹¹⁴ Страдче, Городок 1939).

Найцікавіші дослідження були в останній з названих місцевостей, в печерному монастирі в Страдчі, який, за добутими з його культурного шару матеріялами був заснований приблизно в XII ст. і тривав до XVIII ст. Він мав вигляд довгого коридора з кількома відгалуженнями, у стінах яких були викуті ніші-келії для монахів. В одному місці була монастирська каплиця, в другому велика спільна харчівня-рефектар.

Мої розкопи в Страдчі, унікальному, бо найбільшому на західних українських землях печерному монастирі збагатили список таких монастирів в Україні, найславнішим з яких була й є Києво-печерська Лавра.¹¹⁵ Менші викуті в скелях монастирі були в Бубниці¹¹⁶ Розгірчі¹¹⁷ і напевно в багатьох інших, археологом ще не досліджуваних печерах, яких знаємо вже понад сорок на одних тільки західних українських землях. Це одні з найдавніших пам'яток християнства перші свідки повного аскетичного самовідречення в ім'я Христової віри в Україні.¹¹⁸

На всіх других вище названих місцях виявилось, що тамошні пам'ятки входили вже в ділянку історичної археології, якою займаються історики архітектури й мистецтвознавці.

Проте мені все-ж довелося продовж десятки років (1934—1943) досліджувати цінну пам'ятку архітектури княжої доби. Та тут була важлива проблема локалізації в терені княжого городу Галича — столиці Галицько-волинського князівства, пізніше держави, заснованої, за моїми дослідженнями на переломі IX/X ст. та зруйнованої татарами в 1241 р. Цього питання не вдалося вирішити попереднім його дослідникам-історикам впродовж довгих років. Найважливішою спра-

¹⁰⁹ Я. Пастернак. Старовинний замок Тустань («Життя і Знання», XI, Львів 1938, ч. I, стор. 17—18).

¹¹⁰ J. Pasternak. Moje badania terenowe w 1935 r. (ZOW XI, 1936, 133).

¹¹² J. Pasternak. Moje badania terenowe w 1936 r. (ZOW XII, 1937, 109).

¹¹² Як прим. 108, стор. 18.

¹¹³ Я. Пастернак. Проблема консервації руїн Скиту Манявського («Діло», Львів 1937, ч. 5).

¹¹⁴ Як прим. 111, стор. 109.

¹¹⁵ М. Чубатий. Історія християнства на Русі-Україні, I, Нью-Йорк 1965, 359—367).

¹¹⁶ W. Demetrykiewicz. Groty w skałach Galicyi wschodniej (MAAE, Kraków 1903, VI, 52—61); М. Грушевський. Історія України-Руси, II, Львів 1905, 579; В. Janusz. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Lwów 1918, 104; Я. Пастернак. Скали в Бубнищу («Ілюстрована Україна», Львів 1913, ч. 7).

¹¹⁷ В. Карпович. Скальний монастир у Розгірчі (Зап. ЧСВВ); W. Demetrykiewicz. Groty w skałach, 61—65; В. Janusz. Wiadomości Konserwatorskie, Lwów 1925, 132.

¹¹⁸ Я. Пастернак. Найстарші християнські пам'ятки в Україні («Логос» II, Вотерфорд 1951, 50); Він же: Археологія України, 581.

вою було віднайдення фундаментів величавого Катедрального Успенського Собору княжого Галича, що за даними Галицько-волинського літопису знаходився в столиці і саме це було завданням моєї дослідчої праці на терені с. Крилоса (Станиславів), яка увінчалася успіхом.¹¹⁹

З раніших дослідників одні твердили, що старий, княжий Галич був на місці сьогоднішнього м. Галича над Дністром (А. Петрушевич 1847),¹²⁰ другі приміщували його в іншому місці над Дністром (М. Грушевський 1900).¹²¹ Вирішити цей спір, ведений майже чисто за історичними вказівками, могли тільки археологічні розкопи в терені і за них взялися І. Шараневич і Л. Лаврецький. Вони розшукували місця старих румовищ на південь від м. Галича, на терені сумежних сіл Крилоса й Підгороддя і відкопали в рр. 1882—1884 фундаменти десяти малих мурованих церков княжої доби, проте в ніодному випадку це не були залишки Катедрального Собору.¹²² Продовжували ці розшуки в терені О. Чоловський (1890)¹²³ і Й. Пеленський (1909, 1911)¹²⁴ і нав'язуючи до великих земляних валів у місці з природи оборонному, вони схилились до льокалізації колишнього княжого Галича на терені сьогоднішнього села Крилоса, положеного 6 км. на південь від сьогоднішнього міста Галича.

Після них Л. Чачковський і Я. Хмільевський виготовили в рр. 1925—1932 детальний плян видніючих в терені земляних укріплень-валів на Крилоській горі, та все-ж і далі відкритим оставалося питання, де саме властиво був княжий Галич.¹²⁵ І тільки в 1934 р., за фінансовою допомогою львівського митрополита А. Шептицького я став продовжувати розшуки за місцем Катедрального Успенського Собору княжого Галича в Крилосі і відкопав там у 1937 р. його могутній фундамент недалеко сьогоднішньої церкви. Цим був остаточно вирішений 90-літній спір за льокалізацію княжого столичного городу Галича в терені.¹²⁶

Мої розкопи виявили, що Катедральний Собор княжого Галича був монументальною, тринавною з трьома апсидами будівлею (37.5 x 32.5 м.), тільки дещо меншою від Митрополичого Софійського Собору в

¹¹⁹ Я. Пастернак. Старий Галич, археологічно-історичні досліді у 1850—1943 рр., Краків—Львів 1944.

¹²⁰ А. Петрушевич. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче («Зоря Галицкая», Львів 1852, чч. 78—80).

¹²¹ М. Грушевський. Історія України-Руси, III, 1900, 81—86.

¹²² Я. Пастернак. Як прим. 119, там старша література.

¹²³ А. Czołowski. O położeniu starego Halicza, Lwów 1890.

¹²⁴ Й. Пеленський. З руйн Галича (Зап. НТШ, 91, Львів 1909, 159—160).

¹²⁵ Л. Чачковський, Я. Хмільевський. Княжий Галич. Станиславів 1938.

¹²⁶ Я. Пастернак. Галицька катедрa в Крилосі (Зап. НТШ, 154, 1937); J. Pasternak. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Krylos (Slavische Rundschau, IX, 6, Prag 1937, 382—384); *Idem*: Katedra książąt halickich (Ruch słowiański, 11—12, Lwów 1937, 205—209); *Idem*: Odkrycie katedry halickiej (Oriens, XI—XII, Warszawa 1937, 182—183); *Idem*: Katedra halicka w Krylosie (Biuletyn historii sztuki i kultury, VI, 1, Warszawa 1938, 57—65); *Idem*: Die neuentdeckte mittelalterliche Kathedrale in Krylos (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, III, Berlin 1938, 395—407).

Києві (39 x 34 м.),¹²⁷ п'ятинавного з п'ятьма апсидами. Обидва вони були побудовані у своєрідному стилі, що був вдатним поєднанням українського й візантійського стилів в одну гармонійну цілість, з застосуванням деяких романських декоративних елементів.¹²⁸

Хронологічними вказівками для означення часу побудови Галицького собору послужив, крім його величини та залишків фресків, теж стилістичний аналіз романських декорацій. Всі вони вказують, разом з літописними звістками про першого галицького єпископа Козьму на 1154—1157 рр., тобто на час панування в Галичі князя Ярослава Осмомисла та на нього як на будівничого Галицького Собору¹²⁹ — факт не відомий з Галицько-волинського літопису.

Відкриття залишків-фундаментів Галицького Собору вирішило також питання взаємовпливів княжого Галича і Володимиро-суздальського князівства в ділянці церковної архітектури. Воно спростувало твердження лєнінградського археолога Н. Вороніна, нібито Галицький Катедральний Собор будували архітекти з Володимиро-суздальського князівства після побудування свого собору у Володимирі Суздальським.¹³⁰ За російськими літописами цей останній був побудований в рр. 1158—1161, а коли тепер мої розкопи в Крилосі устійнили час побудови Галицького Собору на рр. 1154—1157, тоді стає зовсім ясним, що це галицькі будівничі могли бути покликані до Володимира Суздальського, а не навпаки.¹³¹ Там вони будували, до деякої міри, згідно з панівним місцевим стилем, бо прим. Володимиро-суздальський Собор був прикрашений висіченим у камені плетінковим орнаментом, слідів якого я зовсім не найшов на терені Галицького Собору.

У притворі Галицького Катедрального Собору я відкопав кам'яний саркофаг з похованням князя Ярослава Осмомисла як матеріальне підтвердження літописного оповідання, що князя «положили» в церкві Пресвятої Богородиці (Успіння Пресвятої Богородиці) та що саме він був основником цього Собору. Біля саркофагу було поховання молоді дівчини, колись у дерев'яній домовині, мабуть невідомої з історії княжни, із златоглавом (золотом гаптованим чільцем) візантійського походження на чолі.¹³²

По середині Собору, під його долівкою, я відкопав залишки, дуже правдоподібно, ще поганського святилища-місця приношення жертв,

¹²⁷ В. Січинський. Архітектура старокнязівської доби. Прага 1926, 12—14.

¹²⁸ Н. Weidhaas. Romanische Bauplastik aus Černihiv und Halicz (Die Burg II, 4, Krakau 1941, 59—68).

¹²⁹ Т. Коструба. Хто основник катедрі в Галичі. Львів 1939; Ю. Асєєв. Архітектура Середнього Придніпров'я та галицько-волинських земель у XII—XIII ст. (Історія українського мистецтва, I, Київ 1966).

¹³⁰ Воронин. К вопросу о взаимоотношении галицко-волинской и владимирско-суздальской архитектуры XII—XIII вв. (КСИИМК III, 1940, 22—27).

¹³¹ Сьогодні передовий советський історик середньовічної архітектури Ю. Асєєв признає, що «майстри галицької архітектурної школи, чудово оволодівши технікою блокам'яної кладки, провадили будівництво далеко за межами своєї землі» (Історія укр. мистецтва, I, 215).

¹³² Я. Пастернак. Старий Галич, 132—140 і табл. XI.

на якого місці станув пізніше Галицький Собор як видимий знак перемоги, саме в столичному городі, християнської віри над поганською. Остаток такого «капища» виявив був В. Хвойка, свого часу, біля фундаментів побудованої князем Володимиром Великим Десятинної Церкви в Києві¹³³ і як показали археологічні дослідження, те саме було і в столиці удільного князівства, в Чернігові.¹³⁴

Звичайно, при досліджуванні такої важливої історичної пам'ятки співпрацювали зі мною теж землеміри, інженери, мистецтвознавці, історики, антрополог і фотограф.

Ці незвичайно важливі відкриття, висліди моїх розкопів зродили були думку у митрополита А. Шептицького зробити останки Галицького Катедрального Собору заповідником, пантеоном всенародного історичного й церковного значення. Переведенню цього плану в життя перешкодила друга світова війна. Після того я організував в рр. 1940—1941 екскурсії моїх студентів Львівського Державного Університету ім. Франка до Крилоса з метою відбування польової практики при розкопках для вивчення їх методики.

В Крилосі я розкопував теж так зв. «Золотий Тік» — місце колишнього княжого двору, обведений окремим валом, та виявив там багато слідів дерев'яних будинків і дрібних виробів з різних матеріалів домашнього й особистого вжитку. Вони аналогічні з тими, які я викопав на городищах у Белзі, Звенигороді й Ступниці і свідчать про високий рівень культури Галицького княжого двору. З цих знахідок на окрему увагу заслуговують:

1) золотий емальований ковток торбинкового типу, перша того роду знахідка на західних українських землях, яка щодо орнаменту не має досі аналогії на всіх українських землях;

2) 20 гр. ртуті в кістці з ноги великої птиці як доказ існування на галицькому княжому дворі, за тодішнім європейським звичаєм, свого альхіміка, якому ртуть була потрібна для актуальних тоді досліджень над перетворенням нешляхотних металів у шляхотні;

3) три пари срібних ковтків київського типу та чеські, німецькі й угорські срібні й мідяні монети XIII—XIV ст. як доказ широких торговельних зв'язків Галича зі столицею України й сумежними країнами;

4) олов'яні привісні печатки-молібдобулі з іменем першого Галицького єпископа Козьми, що був висвячений у 1157 р.

Своєрідною, унікальною знахідкою був викопаний мною на «Золотому Току» цілий череп зубра (*Bison bonasus maior*) з обома рогами як матеріальне підтвердження до «Поучення дітям» князя Володимира Мономаха київського, що українські князі залюбки займались полю-

¹³³ В. Хвойка. Известия Императ. Археол. Комиссии, Петербург, 1909, додаток до вип. XXXI, 82—83.

¹³⁴ Костел на місці поганської святині був поставлений теж у Полоцьку в Польщі (Z. Bukowski. Frühe polnische Burgen. Weimar 1960).

ванням, та до відомості, що до Галича приїздили з цією метою царгородські царевичі, бо такої звірини як зубри у них не було.¹³⁵

В сусумежному з с. Крилосом урочищі «Юр'ївське», місці колишнього монастиря княжої доби, я виявив розкопами (1939, 1941) сліди так би мовити «промислового комбінату», а саме залишки робітень ювелірної, бронзівничої, бляхарської, ковальської, склярської та гончарської.¹³⁶ Точну аналогію до цих монастирських майстерень виявили ірландські археологи розкопами останніх років (1962—1969) біля Катедрального Собору в м. Дабліні.¹³⁷ Це означає, що був такий звичай у середньовічній Європі, що монахи, попри релігійні й виховні завдання та літописання, причинялися деякою мірою до піднесення економічного рівня населення столиці та власних потреб.

Про мої розкопи на терені княжого Галича-Крилоса мав я доповіді „Meine Ausgrabungen in Krylos“ у 1938 р. в Ost-Europa Institut у Бреславі на Шлеську й на університеті в Берліні, та у 1941 р. на Всесоюзному Конгресі дослідників древніх руських городів у Ленінграді, з повторенням цієї доповіді на історичному факультеті університету в Москві.

В лісі біля с. Підгороддя (Станиславів) розкопав дві кістякові могили, з яких добув кількадесять золотих і срібних декоративних бляшок до нашивання на верхній одяг, золотий перстень, пружки срібної бляхи, залізні ножі, глиняні посудини, колись з харчами, та в обох могилах біля покійників по одній кінській голові з залізними вудилами в зубах, залізні стремена, таке ж окуття дерев'яного сагайдаку й наконечники стріл. Біля одного покійника лежала теж дерев'яна, в срібну золочену бляху з тисненим орнаментом закута ручка нагайки.

Стилістичний аналіз кераміки й тиснених в бляшаних предметах орнаментів та прикметний кочовикам звичай поховувати покійників з кінськими головами, датував обидва поховання IX століттям та виявив, що покійники були середньовічними мадярами, мабуть приналежними до їхньої княжої династії. Це були перші того роду знахідки на території України. Їх етнічну приналежність міг я особисто перевірити в археологічних збірках Народного Музею в Будапешті, при чому його директор Н. Фегтїх, який оглянув мої знахідки в Музеї НТШ у Львові, заявив, що такого багатого старомадярського поховання ще не було виявлено в Угорщині.

Ці мої розкопи в лісі біля Підгороддя вирішили важливе для мадярської середньовічної історії питання, яким шляхом їхні предки пройшли під кінець IX ст. з літописної Левадії (мабуть край між долішнім Доном і Дніпром) через Карпати в їхню сьгоднішню батьківщину Угорщину. Був це шлях, що йшов з Київщини через Подністрів'я й територію княжого Галича в сторону Карпат, а там через Ве-

¹³⁵ Я. Пастернак. Перші розкопи на «Золотому Току» в Крилосі («Сьогочасне і Минуле», I, Львів 1939, 5—15).

¹³⁶ Як прим. 132, стор. 155—160.

¹³⁷ Archaeological Discoveries in Dublin (Ireland, Bulletin of the Department of External Affairs, 792, 21, XI. 1968, 5—10).

рецький перевал на Закарпаття і вздовж рік Ляториці, Бодрогу й Тиси в їхню теперішню батьківщину.¹³⁸

Це були мої останні розкопи на терені українських земель. Після цього я вийшов (після закінчення другої світової війни) до Канади і тільки з фахової літератури мені відомо, що советські археологи (В. Гончаров 1951¹³⁹ і М. Каргер 1955¹⁴⁰) продовжували короткий час мої розкопи на терені княжого Галича, на «Золотому Току» і на Підгородді.

На еміграції в Канаді я не мав змоги працювати активно за фахом через брак зацікавлення місцевих дослідників і студентів європейською археологією і міг мати тільки теоретичний, через публікації, зв'язок з сучасною діяльністю археологів в Україні. Був я гостем-професором Університету Фрідріха Вільгельма в Бонні (1946—1949), був іменованим професором Українського Вільного Університету в Мюнхені (1946) та Українського Католицького Університету в Римі (1963), дійсним членом Української Вільної Академії Наук (1950), Міжнародної Академії Наук в Парижі (1954) Інституту дослідів Волині (Вінніпег), Українського Богословського Наукового Товариства (Канада) та Археологічного Інституту Америки (Cambridge, Mass.). На 52-му Загальному Зібранні цього Інституту у 1950 р. в Торонто я мав доповідь „The Trypillian Culture in Ukraine“, зміст якої був друкований в журналі „American Journal of Archaeology“, vol. 55, No. 2, 1951, 153.

Увесь мій 40-літній досвід і друковані праці, з узглядненням сьогоднішніх досліджень в Україні, дали мені матеріал для написання «Археології України» (Торонто, 1961) в її етнографічних межах, з включенням теренів, окупованих сьогодні сумежними країнами (Польща, Білорусь, ССРСР, Словаччина.¹⁴¹

ВИСНОВКИ

У висновках хочу подати, що, деякою мірою нового, внесли у свою епоху мої археологічні дослідження у краще наświetлення деяких питань та ріст археологічної думки в Україні.

1. *Сокил* (1929) — дослідження на трипільському селищі дали дальшу підмурівку під думку В. Хвойки (Київ) про відвічну автохтонність трипільських племен в Україні. Вони спростували безпідставний здогад В. Городцова й раніш В. Щербаківського про їх походження з Ірану — Малої Азії та устійнили, на сьогодні західні межі зайнятої ними території.

¹³⁸ J. Pasternak. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten (Archaeologia Hungarica XXI, Budapest 1937, 137—141).

¹³⁹ В. Гончаров. Археолог. дослідження древнього Галича у 1951 р. (АП, V, 1955).

¹⁴⁰ М. Каргер. Древний Киев. I, М.—Л. 1958, 362.

¹⁴¹ Я. Пастернак. Археологія України. Торонто 1961 (праця видана під фірмою НТШ заходами громадського комітету).

2. *Комарно* (1936), *Котовання* (1942) — на підставі моїх розкопів та музейних студій в Чехії я відкинув спертую на псевдо-науковому вченню Я. Марра думку советських дослідників, нібито носії культури лінійно-стрічкової кераміки були автохтонами в Україні, а не емігрантами з Судетських країв.

3. *Почапи* (1931), *Дусанів* (1932), *Якторів* (1932), *Новосілки* (1935), *Комарно* (1936) — дослідження виявили невідомі до того часу на західних українських землях сліди унетичької культури Судетського походження.

4. *Лисиничі* (1942) — мої розкопи встановили східній кордон експансії західних праслов'янських племен з лужицькою культурою на західні українські землі та відкинули тенденційну думку польських дослідників про славізацію тими племенами населення українських земель.

5. *Комарів* (1935) — дослідження дали матеріальний доказ інфільтрації дацьких племен із Закарпаття з так зв. куштановицькою культурою в Подністров'я і виявили тим нову праісторичну культуру на західних українських землях, причинились теж до відкинення думки німецьких дослідників про прагерманське походження свастики.

6. *Залісці* (1933) — дослідження доповнили матеріальним доказом думку М. Смішка (Львів) про приналежність даків (костобоків Птолемея) до праслов'янських племен.

7. *Перерісль, Грабовець, Камінне, Цуцилів, Корнич, Бринь, Підгороддя, Струтин долишній, Добряни* (1934—1938) — у цих місцевостях була відкрита мною нова в Подністров'ю культура праслов'янських тілопальних могил, приналежна предкам літописних тиверців.

8. *Підгірці* (1940) — розкопи виявили на городищі «Пліснесько» доказ широких культурних та торговельних зв'язків його мешканців, приналежних до літописного племені дулібів, як теж унікальну плоскорізьбу в кості («Лицар з Пліснеська»).

9. *Грушів* (1936) — розкопи на цьому городищі та на Пліснеську дали матеріальний доказ етнічної і культурної єдності населення західної Волині й східної Галичини вже в другій половині першого тисячліття по Хр.

10. *Побереже* (1935) — дослідження виявили рідкісну пам'ятку церковної архітектури, круглу церкву-ротонду та спростували твердження польських дослідників нібито цей тип церков в Україні був витвором західної, романської архітектури.

11. *Крилос* (1934—1943) — відкопані фундаменти Катедрального Успенського Собору княжого Галича та саркофагу з похованням князя Ярослава Осмомисла остаточно вирішили археологічними методами тривалий спір істориків про локалізацію княжого столичного городу Галича в терені, після його знищення татарами в 1241 р. Розкопи виявили теж існування «промислового комбінату» при одному з тамошніх монастирів, спростували думку советських археологів про першість Володимиро-Суздальського Собору перед Галицьким Собором

щодо часу їх побудови та виявили різниці в різьбленій в камені їх декорації.

12. Підгороддя (1935) — досліджені там дві стародавнярські могили з багатим вирядом дали відповідь на важливе питання мадярської історії, яким саме шляхом (був це Верецький перевал) їхні предки перейшли наприкінці IX ст. із сходу через Карпати, в сьогоднішню Угорщину.

Всі інші мої розкопи були лиш причинком для розгорнення й поглиблення розпочатих моїми попередниками й сучасниками досліджень. Думаю, сьогодні деякі з вище поданих висновків, у висліді нових розкопів, змінили своє обличчя, поповнені новими матеріялами. Та врешті і це ще не буде остаточним вирішенням не одної проблеми життя-буття праісторичної людини в Україні.

У всій моїй тереновій, лябораторійній та публікаційній праці та у всіх моїх зустрічах зі старовиною я, як учень відомого чеського археолога Любора Нідерле, керувався напрямними прийнятої тоді з західному світі позитивістичної школи, ставлячи пам'ятки матеріяльної культури на перше місце, при обережних узагальненнях та висновках. Це було в протиставленні до перестарілої, прийнятої тоді у Східній Європі емпіричної школи (А. Спіцин, В. Гамченко, О. Міллер), завданням якої був якнайточніший опис добутих розкопами пам'яток старовини, без дальших узагальнень і висновків. Очевидно, я брав до уваги теж античні та літописні джерела, проте до їх інтерпретації різними авторами слід ставитись обережно, бо вони можуть бути тенденційні а то й у самих літописців не завжди повністю згідні з правдою.

Коли тепер гляну *ретроспективно* на свою працю в ділянці археології, то, мандруючи в глибину віків, я старався кинути жмут світла на багато нерозгаданих ще питань праісторії та ранньої історії України і нашого народу у процесі його духового й матеріяльного росту впродовж тисячоліть. У моїй праці, думаю, мені пощастило поступити в деяких питаннях крок вперед, проте все ж не одна важлива проблема стоїть ще відкрита для майбутніх дослідників.

На пройденому шляху я бачу світла й тіні. Звичайно, можливо кращі висліди могли б дати розкопи, ведені методом ширших площин, а не сондами й ровами, та це трапляло іноді на труднощі зі сторони землевласників-селян з огляду на руйнування розкопами верхнього гумусу на їхніх орних полях.

Крім лопати й ножа не було модернішого знаряддя для ведення розкопів, яке сьогодні вживається, не було польової лябораторії для негайної консервації добутих із землі пам'яток з різних металів та дерева, не були ще відомі методи встановлювання приблизного віку праісторичних пам'яток при допомозі Карбону 14, поташу-аргону, обсидіану, ні аналітичний метод датування кісток.¹⁴²

Все, що я міг зробити в ділянці археології на західних українських землях, було виключно завдяки матеріяльній і моральній допомозі

¹⁴² D. Brothwell and E. Higgs. Science in archaeology. London 1965.

української громадськості, без жодних фінансових субсидій зі сторони польського уряду.

Сорок років моєї праці дали тільки незначні причинки до розкриття стародавніх часів України. Сьогоднішні й майбутні археологи не матимуть таких труднощів. Їх дослідницькій праці стануть в допомогу відомі сьогодні і майбутні технічні й методологічні засоби ведення розкопів.. До того ж сьогодні включено в дослідження життя людини на землі антропологію, етнологію, етнографію, соціологію, врешті теж підводну археологію в широкому засягу і досягнення всіх цих ділянок відтворюють історію культури народу.

Перед українськими археологами стоїть важливе завдання глянути глибше у сиву давнину нашого краю й народу, кидаючи світло на прастару, докорінну культуру і її розвиток продовж тисячоліть та об'єктивно й науково вивчаючи добутий із землі матеріал.

Одним із важливих питань, яке чекає ще своєї остаточної відповіді, є *етногенеза слов'ян*, починаючи ще з часів індоєвропейської та балтослов'янської спільноти,¹⁴³ як теж спростування перестарілих теорій, які все ще повторюються у працях деяких західних дослідників про прабатьківщину слов'ян на багнистому Поліссі,¹⁴⁴ на Сибірі¹⁴⁵ чи в басейні р. Інду.¹⁴⁶

Працюючи над питанням *етногенези українського народу* на базі безіменних праісторичних племен та беручи до уваги тяглість заселення його земель від ранніх праісторичних часів по сьогодні як вирішальний при цьому фактор, українським археологам слід стреміти до пов'язання в один безперервний ланцюг розвитку відомі сьогодні його окремі ланки: пізній палеоліт — мезоліт — Трипілля — білогірсько-чорноліська культура — анти-літописні племена.¹⁴⁷

Українським археологам слід теж продовжувати дослідження над *генезою трипільської культури*.¹⁴⁸ Досі прим. переважала думка, що ідею прикрашувати свій глиняний посуд мальованим різнобарвним орнаментом перейняли трипільські племена від Близького Сходу. Сьогоднішні розкопи в Липинському Ярі над долининою Дунаєм примушують нас шукати джерел сього розпису в Югославії.

¹⁴³ Я. Пастернак. Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі (Зап. НТШ, 169, Мюнхен 1962); М. Чубатий. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Нью-Йорк—Париж 1964; А. Spekke. Balts and Slavs. Washington 1965.

¹⁴⁴ М. Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. Leipzig 1923.

¹⁴⁵ В. Флоринский. Первобытные славяне. Томск 1894, I, 56.

¹⁴⁶ М. Миллер. Дон и Приазовье в древности. I, Мюнхен 1961, 121.

¹⁴⁷ Я. Пастернак. Важливіші проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень (доповідь на Світовому Конгресі української вільної науки 10. IX. 1961 в Нью-Йорку) і окремо, Нью-Йорк, Українське Історичне Товариство, 1971, 27 стор.

¹⁴⁸ В. Даниленко. Неолит Побожья и вопрос о сложении трипольской культуры (КСИА, 9, 1959, 3—9).

Майбутні дослідники повинні вирішити все ще дискутовані такі питання як початки організації Київської Русі й походження її назви¹⁴⁹ у зв'язку з норманською й антинорманськими теоріями, далі західне чи східне походження шнурової кераміки,¹⁵⁰ праслов'янське чи готське походження черняхівської культури¹⁵¹ та ін. Звичайно, для цього необхідне знайомство з чужомовною, головню англійською, німецькою й російською фаховою літературою, як теж, що змози, особисті зустрічі з тамтешніми археологами та студії в тамтешніх музеях.

Остаточною метою всіх цих зусиль буде ствердження відвічної автохтонності українського народу у Східній Європі, його самотності та генетичної, етнічної, антропологічної й психологічної його окремішності по всі часи від московського, тільки мовно слов'янізованого народу.¹⁵²

Інтерпретації й озвітлення археологічних матеріалів бувають різні, залежні від традиційних поглядів в науці, від теоретичного знання, досвіду у польовій праці, особистої інтуїції, від немалої дози уяви, щоб могли увійти у нетри життя стародавньої людини, врешті, на жаль, вона не вільна від політичних тенденцій. Можна погоджуватися або заперечувати деякі твердження, усе в академічному тоні, об'єктивно, з додержуванням вірності історичній правді, не включаючи в науку ні політичних тенденцій ні комерційних причин, але не можна замовчувати чи лайкою знецінювати праці українських науковців, друковані за кордоном, як це має місце сьогодні в Україні. Широка, всебічна інтерпретація добутих розкопками матеріалів для відтворення росту духової й матеріальної культури нашого народу продовж кількох сот тисячоліть — це невідкладне завдання українських археологів у майбутньому. Звичайно, плянувати можна різне, та врешті слід робити те, чого вимагає час і потреба.

Становище археології в Україні ще далеке до розквіту. Переважає камерний характер науки, советські археологи мало пишуть оглядових праць з археології України і недостатньо публікують свої висновки, щоб з ними могли ознайомитися інші. Навіть світової слави вчені не зачинаються герметично у своїх кабінетах-робітнях, вони популяризують досягнення свого фаху серед найширших кругів суспільства, бо популяризація науки є суспільним обов'язком кожного дослідника.

Археологові важно сьогодні не бути в тісному зв'язку з так зв. масовим відборцем, бо ж археологія цікавить сьогодні всіх, вона утверджує людину в переконанні, що вона є важливим пунктом-ланкою у відвічній цивілізаційній еволюції людства.

¹⁴⁹ Я. Пастернак. Генеза Київської Держави в світлі археології (доповідь на історичній конференції УВАН, 10. V. 1964, Нью-Йорк).

¹⁵⁰ Я. Пастернак. Археологія України, 198—199 (там раніша література).

¹⁵¹ M. Voort. Südrussland im Altertum. Leipzig 1921, 362—365; М. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. Київ 1964.

¹⁵² Я. Пастернак. Археологія України, 539—540; В. Левенюк. Юхновская культура (Сов. Арх., 1963, 3, стор. 93).